

Kosmopolitizam Nedžiba Mahfuza u ogledalu prevođenja

Mehmed Kico

Fakultet islamskih nauka u Sarajevu

Sažetak

Nedžib Mahfuz, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, kao plodan pisac, autor brojnih romana, kratkih priča i filmskih scenarija, te borac u odbrani arapskoga književnog jezika, predmet je interesiranja istraživača sa stanovišta raznovrsnih teorija.

Da bi kao baštinik jezika koji je većini čitalaca u svijetu nedovoljno blizak bio dobro prihvaćen, uvjet je bio da dovoljan broj njegovih djela bude dostupan u prijevodu na strane jezike.

Opredjeljenje za pisanje isključivo na književnom jeziku omogućilo mu je da bude ne samo najtiražniji pisac u arapskim zemljama već i najčitaniiji moderni arapski pisac u svijetu. U ustrajnoj borbi za odgovarajući položaj književnog jezika ogleda se doprinos afirmiranju književnog jezika ravan doprinosu najistaknutijih lingvista, a opredjeljenje Švedske akademije da Nobelovu nagradu za književnost 1988. godine dodijeli Nedžibu Mahfuzu znači podršku afirmiranju tog jezika.

Ključne riječi: *Nedžib Mahfuz, kosmopolitizam, prevođenje, arapski jezik, književni jezik, pučki govor, kolokvijalni jezik.*

Uvod

Egipatski književnik Nedžib Mahfuz, jedini Arap, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, bio je iznimno plodan pisac. Kao protagonist raznih podvrsta romana, autor brojnih filmskih scenarija i uporan borac u odbrani arapskoga književnog jezika, zaslužen se nametnuo interesiranju brojnih istraživača. Nametnuo se kao pojava zanimljiva posmatranju iz ugla ne samo književnih i kulturoloških, već i lingvističkih, komunikoloških i translatoških proučavanja.

On nije bio uspješan samo u pisanju romana putem kojega je pratio društvenu stvarnost, prateće pojave i zbivanja, već je veliki doprinos dao i razvoju kratke priče. To je, zajedno, krunisano dobijanjem najprestižnije književne nagrade, što podrazumijeva činjenicu da je već bio znatan broj njegovih djela preveden na brojne svjetske jezike.

Budući da je Nedžib Mahfuz govornik jezika koji je većini čitalaca u svijetu manje blizak, da je izdanak kulture koju savremeni svijet sve više zanemaruje, uprkos pedesetak djela u kojima portretira egipatsku kulturnu stvarnost, van arapskoga govornog područja dugo je bio gotovo nepoznat. Prilikom portretiranja on kao okvir uzima historiju slavne drevne civilizacije, da bi unutar nje izlagao misli, osjećanja i stremljenja svojih sugrađana, a time i savremenu intelektualnu, duhovnu i društvenu historiju svoje zemlje.

Zahvaljujući mnogobrojnim prijevodima na razne jezike, djelo Nedžiba Mahfuz, kao nadahnuto zapisivanje u kojem se uvjerljivo govori o Egiptu i njegovome duhovnom životu, najtežu barijeru na putu do čitalaca koji ne govore arapski jezik prekoračilo je tako što je mnogima, makar djelimično, predstavljeno na njihovu jeziku. Zato je razumljivo što su ga mnogobrojne ustanove i izvan arapskog svijeta u više navrata nominirale za Nobelovu književnu nagradu.

Prevođen na pedesetak jezika, Nedžib Mahfuz najpoznatiji je arapski pisac u svijetu, kao što je i najtiražniji savremeni pisac na arapskom govornom području. Većina djela doživjela mu je čak i po petnaest izdanja. Po broju izdanja on je nesumnjivo najviše objavljivan arapski pisac, a ubraja se i među najčitanije savremene svjetske pisce.

Osvajanje svijeta prevođenjem

Kad se radi o dobroj prihvaćenosti kod čitalaca nearapa, poželjno je prisjetiti se kako je Nedžib Mahfuz dosta rano s izdavačkom kućom pri

Američkom univerzitetu u Kairu sklopio ugovor o naknadi za autorska prava od prijevoda njegovih djela na engleski jezik. Iako su mnogi pomišljali da je sklopio povoljan ugovor, suprotno dokazuje činjenica da nije dobio nikakav avans, te da je prijenos autorskih prava u korist izdavača obuhvatio i prevođenje na sve strane jezike, ne samo na engleski. Pošto se piščev postupak na prvi pogled čini kao dokaz neupućenosti u korištenje autorskih prava, opravdano je upozoriti da se u tome mogu prepoznati i obilježja pronicljivosti, jer se ispostavilo da su tek prevođenjem na strane jezike, njegovo djelo a i on sam tim putem, mogli zauzeti tako visoko mjesto u svjetskoj književnoj orbiti. Tek tako mogli su biti uzeti u obzir pri nominiranju za dobijanje Nobelove nagrade.¹

Kad se radi o pravima vezanim uz prevođenje njegovih djela na engleski jezik, za sebe ih i sada pridržava Američki univerzitet, kojem ih je Nedžib Mahfuz ustupio za neznatnu cijenu, ne očekujući da će doći vrijeme kad će biti poznat u svjetskim razmjerama. Zato on nije imao mogućnost utjecati na kvalitet prijevoda koji su uglavnom bili jasni, ali često i neknjiževni. Nakad su znali biti više komercijalni, zanemarujući udovoljavanju visokim umjetničkim, estetičkim, stilskim i jezičkim zahtjevima. Zbog toga, neki romani u prijevodima, dugo vremena prije dobijanja Nobelove nagrade, nisu privlačili pažnju koju zaslužuje.²

Gledano sa stanovišta teorije prevođenja, zgodno je ovdje primijetiti da, kao što nije uobičajeno da umjetnički vrijedno književno djelo piše neki tim ili komisija, tako se može pretpostaviti da nije dobro ni kad jedno isto djelo prevodi više prevodilaca ili neki izabrani tim. Međutim, kako god bilo s krajnjim umjetničkim rezultatom, u slučaju djela Nedžiba Mahfuz a i urgentnog prevođenja na engleski jezik u organizaciji izdavačke kuće pri Američkom univerzitetu, u sklopu kojeg je prevođenje jednog romana bivalo i razdijeljeno na grupu prevodilaca, kao što se dogodilo s romanom *Ogledala (Al-Marāyā)*, za Nedžiba Mahfuz a bilo je blagodarno, jer je tako, zahvaljujući velikoj količini prevedenoga, postao u svijetu najčitaniji arapski pisac.³

¹ Danis Ğünsün Dayfs, „‘Abqariyya istišrāfi l-mustaqbal“, prijevod na arapski: Kāmil Yūsuf Ḥusayn, *Al-'Arabī*, br. 577, tematski broj, Kuvajt, decembar 2006, str. 93.

² Idwārd Sa'īd, „Qaswa ad-dākira“, prijevod na arapski: Walā' Fathī, *Al-'Arabī*, br. 577, Kuvajt, decembar 2006, str. 88.

³ Vidjeti: D. Ğ. Dayfs, op. cit., str. 94.

Putem prijevoda na druge jezike, književne vrijednosti Nedžiba Mahfuz a upoznale su i kulture u kojima je kinematografija bila veoma razvijena. Njegova djela našla su mjesto i u preradbama za velike ekrane. Tako se dogodilo da su romani *Tijesni sokak* (*Az-Zuqāq l-midaqq*) i *Početak i kraj* (*Bidāya wa nihāya*) ekranizirani najprije u Meksiku, u izvedbi meksičkih režisera, da bi tek kasnije na sebe privukla pažnju i kinematografije u matičnoj sredini.⁴

Iako je kao autor romana osjećao odgovornost pred čitaocima, usljed koje se pribojavao neizvjesnosti vezane uz njihov prijem kod filmske publike nakon ekraniziranja, Nedžib Mahfuz nije režiserima ni za šta prigovarao jer je shvatao da se film kao vid umjetnosti razlikuje od romana. Bio je svjestan da je ekranizacija zapravo prevođenje poruke i sadržine iz jednoga u drugi komunikacijski medij, pri kojem su neizbježni „gubici“ očekivani prvenstveno zbog toga što kamera nije u stanju proniknuti u dubine svijesti junaka u koje može piščevo pero. Osim toga, iako se radi o sasvim sličnim namjerama u pristupu, njih u konačnom izrazu određuje viđenje istih pojava kroz različitu optiku, u skladu s vlastitim pojedinačnim razumijevanjima.⁵

Priča vezana uz dodjeljivanje Nobelove nagrade Nedžibu Mahfuzu sama po sebi zanimljiva je sa stanovišta važnosti pisanja romana i pogodnosti za prevođenje na strane jezike. Naime, nakon što je Odbor za dodjeljivanje Nobelove nagrade odlučio da odvaga mogućnost dodjeljivanja nagrade za 1988. godinu nekome arapskom književniku, švedski diplomati u Egiptu odlučili su da u Kairu, kroz susrete i razgovore s istaknutim egipatskim kritičarima, procijene koga bi bilo opravdano nominirati. Prema kazivanju obaviještenih o tome, diplomati su sastavili popis mogućih kandidata, među kojima su bila imena sirijskog pjesnika ‘Alīja Aḥmada Sa‘īda – Adonisa, egipatskog pisca kratke priče Yūsufa Idrīsa, sudanskog pisca Aṭ-Ṭayyiba Sāliḥa i Nedžiba Mahfuz a.⁶

Nakon što je kroz nekoliko susreta dobijen popis s dovoljnim brojem uglednih pisaca, krenula je rasprava oko eliminiranja onih koji nagradu manje zaslužuju, kako bi se došlo do pravoga kandidata kojeg treba predložiti. Odmah je ustanovljeno da Adonisa nije moguće uvjer-

⁴ ‘Abdu n-Nūr Ḥalīl, „Nağīb – al-fann as-sābi“, *Al-Hilāl*, br. 12, tematski broj, Kairo, decembar 2005, str. 188.

⁵ Ibid., str. 188.

⁶ Ibid., str. 188.

ljivo procijeniti jer njegova poezija, iako je najpopularnija kod gradskog stanovništva, ne čini dovoljno snažan prodor i u seoske sredine. Kad se radi o Yūsufu Idrīsu, nije sporno da je njegov stil dobro prihvaćen, da su veoma cijenjene njegove zasluge u konstituiranju kratke priče u sklopu arapske književnosti, ali on, uprkos tome, nije mogao biti predložen, jer za davanje odgovarajuće ocjene nije dovoljno ono što je od njega prevedeno na engleski i francuski jezik, koje prvenstveno znaju članovi Odbora. Sudanski književnik Aṭ-Ṭayyib Ṣāliḥ u to vrijeme još nije imao na engleski i francuski jezik djela prevedenih osim romana *Sezona seobe na sjever (Mawsim al-ḥiğrati ilā aš-šimāli)*, novele *Zejnijeva svadba (Irs az-Zayn)* i nekoliko kratkih priča, a tako ograničen broj, razumljivo, udaljio ga je od mogućnosti da bude dugo razmatran.

Na osnovu provedenih razgovora i razmatranja, jasno se ispostavilo da je Nedžib Mahfuz najozbiljniji kandidat, ne samo zbog visokoga kvaliteta u pisanju, već i zbog neobično velikog broja romana, zbirki kratkih priča i pripovjedaka prevedenih na strane jezike.

Prije nego što je dobio Nobelovu nagradu, Nedžib Mahfuz bio je poznat izvan arapskog svijeta u krugu arabista, prvenstveno zbog toga što je autor uvjerljivog portretiranja života srednje klase u Egiptu, koje su arabisti prevodili na strane jezike.

Otkako je izašao na spisateljsku scenu, kritičari za stil Nedžiba Mahfuza kažu da pripada analitičkom realizmu, slično kvalificiranjima Honoréa de Balzaca, Johna Galsworthyja, Emilea Zole, Charlesa Dickensa, Thomasa Manna, i drugih, a mnogi ne propuštaju ukazati i na zastupljenost mitologije u znatnom broju njegovih djela. Budući da je analiziranje vladajućih društvenih prilika zastupljeno u djelu istaknutih pisaca baštinita različitih kultura, razumljivo je da je njihov izraz lakše prevodiv na druge jezike nego izraz pisaca koji se bave posebnim lokalnim temama.⁷ Osjetljiva pitanja zastupljena u djelu Nedžiba Mahfuza, kao što su pad političke moći, paktovi i moralna odgovornost, teme su koje sežu visoko iznad vladajućeg uživanja literarnih sloboda, a istovjetne su temama kakve se analiziraju i u djelima hrabrih predstavnika elitne moderne svjetske književnosti.⁸

⁷ Idwārd Sa'īd, op. cit., str. 90.

⁸ Roger Allen, *Introduction for Autumn quail* (engl. prijevod romana *As-Samanu wa l-karifu*), By The American University in Cairo, Fourth printing, 1989, str. 10.

Specifično poimanje vremena

Za prihvatanje neznatnih dobiti iz autorskih prava po osnovu prevođenja na druge jezike, moglo bi se reći da proizlazi iz posebnoga shvatanja važnosti vremena, svojstvenoga Nedžibu Mahfuzu. Vrijeme je u viziji Nedžiba Mahfuzaja tajna koju svaki pisac treba otkrivati i poznavati. On je uvijek iznimno veliku važnost pridavao vremenu svjestan da su njegovi preci, dok su ispravno shvatali značaj vremena, bili vodeća zajednica u svijetu, a kasnije su ih u tome zamijenili oni koji su taj značaj dosljednije procjenjivali. U to da je Nedžib Mahfuz vrijeme uzimao kao osnovnu mjeru vrednovanja, uvjerava činjenica da u većem broju djela junacima u usta stavlja izreku da je i u „dobrobiti presudno važna njena blagovremenost“.

Dok čita djela Nedžiba Mahfuzaja, pažljivom čitaocu nije teško uočiti da on, pored toga što vremenu daje status imaginarnog junaka, istovremeno oživljava kulturu davnih predaka i njihova raznovrsna umijeća. Stoga se može ustanoviti kako je opravdan stav brojnih kritičara i historičara književnosti da se romansijersko djelo Nedžiba Mahfuzaja uzdiže iznad vremena i u vječnost zalazi zahvaljujući tome što je njime afirmirao neposredno uključivanje filozofije u literarne svrhe.⁹

Univerzalizam u odbrani književnog jezika

Prije nego prihvatanju male dobiti od autorskih prava zasluge u prevođenju znatnog broja djela Nedžiba Mahfuzaja pripadaju njegovoj privrženosti arapskome književnom jeziku, čime je najjasnije iznosio svoj stav prema tada gorljivim pozivima za afirmaciju pučkoga govora i njegovo uvođenje u funkciju službenog jezika. Ustrajavao je u pisanju samo književnim jezikom. To se kasnije pokazalo kao njegov najvredniji zagovornik kod čitalaca, ne samo diljem arapskih zemalja, po tome što je bio razumljiv govornicima svih dijalekata, već i čitaocima širom svijeta, budući da je samo književni jezik, sa strogim pravilima i normama, prevodiv na druge jezike.¹⁰

Da nije bilo jednostavno u to vrijeme ustrajavati u pisanju samo književnim jezikom, pokazuje iskustvo s engleskim orijentalistom Dezmondom Stjuartom, jednim od prevodilaca djela Nedžiba Mahfuzaja

⁹Abdu l-Mun'im Tulayma, „Iš alf'ām“, *Al-Hilālu*, br. 12., Kairo, decembar 2005, str. 224.

¹⁰Rağā' an-Naqqāš, op. cit., str. 20.

na engleski jezik, koji je autorov stav prema pučkom govoru komentirao s neskrivenim nezadovoljstvom: „Mahfuzova privrženost književnom jeziku u pisanju lišava dijalog izražavanja stvarnosti. To je kod njega vid nesvakidašnje tvrdoglavosti koja ne može biti u funkciji prave umjetnosti.“¹¹

Nedžib Mahfuz u više navrata obrazlagao je svoje čvrsto opredjeljenje da piše književnim jezikom. Dao je nekoliko izjava dostojnih ozbiljnog proučavanja. U razgovoru s književnim kritičarem Fu'ādom Dawwārom, rekao je: „Arapski kolokvijalni jezik jedna je od bolesti od kojih narod pati, koje će se osloboditi kad doživi uspon. Ja kolokvijalni jezik smatram nevoljom našeg društva, jednako kao što je to i siromaštvo. Kolokvijalni jezik jeste bolest koja uporište ima u neobrazovanosti. Ono što kod nas produbljuje i širi jaz između kolokvijalonoga i književnog jezika jeste niska razina obrazovanosti... Kad obrazovanost bude široko zastupljena, ta će razlika nestati, ili će se drastično smanjiti... Ja bih želio da se kolokvijalni jezik uzdigne, da književni bolje zaživi te da se tako ta dva jezika približe. To je, po mome mišljenju, zadaća književnosti.“¹²

Panarabizam u borbi za književni jezik

Uz to što je, počevši od prvog djela bio odlučan u pisanju o Egiptu, Nedžib Mahfuz istovremeno je bio uporan i u pisanju samo na književnom jeziku. On je to promovirao u rječit dokaz da književni arapski jezik nije zapreka civilizacijskom napretku, kako su ga optuživali zagovornici pučkoga govora, naročito u vrijeme dok se u Egiptu vodio tzv. „jezički rat“¹³ oko opredjeljenja za jedinstven jezik svim krajevima u Egiptu i svim slojevima egipatskog društva.

U svijetu Nedžiba Mahfuz, kao veoma angažiranog pisca, postojao je niz važnih pitanja koja se tiču kulturnoga, političkoga i civilizacijskog života, a u sklopu njega je posebno mjesto zauzimao položaj jezika. Otkako je počeo pisati 1928. godine pa tokom više od sedamdeset godina, nikad nije podlegao pozivima da piše kolokvijalnim egipatskim narječjem.

¹¹ Ibid.

¹² R. an- Naqqaš, op. cit., str. 179.

¹³ U vezi s „jezičkim ratom“ vođenim u Egiptu početkom 20. stoljeća, obrazložio je Mesud Hafizović u studiji *Lingvističko djelo Ibrahima Enisa* (Fakultet islamskih nauka Sarajevo, Sarajevo, 1994.).

Mnogi egipatski pisci odazvali su se pozivima jer su napuštanje književnoga arapskog jezika smatrali uvjerljivom manifestacijom vlastitog preobražaja i napretka. Međutim, taj stav značio je težnju za razvojem Egipta u skućenim lokalnim okvirima, daleko od povezivanja s ostalim arapskim zemljama. U tu ideju polagala su se takva očekivanja da je jedan od istaknutijih podržavalaca, ugledni profesor Ḥusayn Fawzī, izjavio da je književni arapski jezik Egipćanima stran jezik.¹⁴

Obdaren zdravom razboritošću i dubokom savjesnošću, Nedžib Mahfuz nije prihvatao poziv u prihvatanje pučkog narječja, već je uporno pisao na književnom jeziku, bez razlike radi li se o portretiranju likova, opisu događanja, ili o dijalogu. Svjestan je bio da će to biti teško, ali je sufijski strpljivo u tome ustrajavao. U vezi s tim, jednom prilikom rekao je: „Problem s kojim sam se suočio već od prvih dana prilikom pisanja... bila je dvojnost govornoga i pisanog jezika. Iako se ponekad čini da jezik mojih romana sliči pučkom govoru, to nije baš tako. Ja u pisanju nastojim ujediti razmišljanje i govor. Zato se nekad koristim riječima za koje mnogi misle da su pučke, a u suštini su književne. Meni se neodoljivo čini da jezik ima dušu. Iako ja uistinu pišem književnim jezikom, to je biće arapskog jezika s egipatskom dušom.“¹⁵

Sačuvane su i druge vrijedne misli Nedžiba Mahfuzi koje uvjerljivo izražavaju njegov nepokolebljiv stav o važnosti književnog jezika. Stav da treba pisati za cjelokupni arapski svijet, ne samo za Egipćane, jasno odražava njegove neupitne panarabističke poglede. On je bio duboko ubijeden da kultura treba zauzimati centralno mjesto u težnjama o ujedinjenju arapskih zemalja, a da je književni jezik najvažniji kohezivni element jedinstvene kulture. Zato treba u arapskom svijetu danas biti isto ono što je bio u „zlatnom dobu“ kad je cvjetao arabizam.

Zaključak

Uočavanje važnosti jezika među zajedničkim obilježjima pripadnika arapske zajednice Nedžibu Mahfuzu uistinu je dosta pomoglo da mu se djela bez zapreka šire diljem arapskog svijeta. Da se opredijelio za pisanje makar i veoma zastupljenog dijaloga na egipatskom dijalektu,

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ġālī Šukrī, *Nağīb MaḤfūz – min al-Ġamaliyy ilā Nūbal*, Al-Hay'a al-'āmma li l-isti'lāmāt, Kairo, 1988, str. 65.

uistinu ne bi do čitalaca u svim arapskim zemljama dopirao takvom snagom s kojom zauzima vodeću poziciju u svom vremenu. I do stranih čitalaca, dakako, teže bi dopirao, jer bi kolokvijalizmi obeshrabrili mnoge prevodioce koji su se zadovoljavali time što vladaju arapskim književnim jezikom.

U asketskom ustrajavanju Nedžiba Mahfuz da piše samo na književnom jeziku, strpljivo čekajući da neko njegovo djelo bude prevedeno na druge jezike i postane poznato izvan arapskog svijeta, u vrijeme kad su se drugi pisci opredjeljivali za afirmiranje pučkoga govora, ogleda se, dakako, plodonosna borba za književni jezik, po vrijednostima ravnopravna s borbom najistaknutijih arapskih modernih lingvista.

Opredjeljenje Odbora Švedske akademije da Nobelovu nagradu za književnost 1988. godine dodijeli rodonačelniku arapskog romana, bila je procjena da njegovo djelo predstavlja neusporediva dostignuća i veličanstven lični doprinos pisanju romana. To istovremeno znači i podršku afirmaciji književnog jezika kao i priznanje kulturi i civilizaciji koje se izražavaju arapskim jezikom.

Kad je objavljena vijest da je Nedžib Mahfuz dobio Nobelovu nagradu za književnost, svjetska štampa iznijela je niz potvrđenih vrednota piščeva opusa, hvaleći njegovu nadarenost. Izvještači su ga stavljali u rang s Jamesom Joyceom, Honoréom de Balzacom, Williamom Faulknerom. Za njegove romane rekli su da nose poruku 20. stoljeća budućim vremenima, a za njega da je iznimno prodoran um koji se čitaocima obraća, saosjećajući s njima u suočavanju s nevoljama kroz koje prolazi Egipat i svijet uopće.

Cosmopolitanism of Naguib Mahfuz in light translation

Summary

Naguib Mahfuz, a Nobel Prize recipient for literature, a productive writer, an author of numerous novels, short stories and movie scripts, as well as fighter for the defense of the Arab literary language, is a subject of interest of researchers from points of various theories.

In order to be adequately welcomed, as a heritor of a language that is

insufficiently known to most readers, the condition was that a sufficient number of his works was available in foreign languages.

Dedication for writing exclusively in the literary language has allowed him to become not only the top-of-the-list writer in Arab countries, but also the most read modern Arab writer in the world. In a persistent struggle for an appropriate position of the literary language one can see a contribution to the affirmation of the literary language equal to the contribution of foremost linguists, and the dedication of the Swedish Academy that the Nobel Prize for literature in 1988 went to Naguib Mahfuz, meant the affirmation of that language.

Key words: Naguib Mahfuz, cosmopolitanism, translation, Arab, literary language, folk speech, colloquial speech

Literatura

- Būḡa, Salāḥ ad-Dīn: „Aš-Šakl lumma š-šakl“, *Al-'Arabī*, br. 577, tematski broj, Kuvajt, decembar 2006, str. 126.
- Dayfs, Danīs Ğünsūn: „'Abqariyya istišrāf al-mustaqbal“, prijevod na arapski: Kāmil Yūsuf Ḥusayn, *Al-'Arabī*, br. 577, Kuvajt, decembar 2006, str. 92–95.
- Ğawda, Muštafā: „Manāḡim al-ma'rifa wa al-ḥikma“, *Al-Hilāl*, br. 12, tematski broj, Kairo, decembar 2005, str. 250.
- Hafizović, Mesud: *Lingvističko djelo Ibrahima Enisa*, Fakultet islamskih nauka Sarajevo, Sarajevo, 1994.
- Kico, Mehmed: *Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza*, Fakultet islamskih nauka – El-Kalem, Sarajevo, 2006.
- Kico, Mehmed: „Nedžib Mahfuz i odbrana književnog jezika“, *Zbornik radova* Fakulteta islamskih nauka, br. 10, Sarajevo, 2005, str. 333–352.
- Milić, Svetlana: „Povodom prevoda romana Nedžiba Mahfuza na srpskohrvatski jezik“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXIX, Orijentalni institut, Sarajevo, 1990.
- Naqqāš (an-), Raḡā': *Fī ḥubbi Naḡīb Maḥfūz*, Dār aš-šurūq, Kairo, 1995.
- Naqqāš (an-), Raḡā': *Naḡīb Maḥfūz*, Markaz Al-Ahrām li t-tarḡama wa an-našr, Kairo, b.g.i.
- Sa'id, Idwārd: „Qašwa ad-dākira“, prijevod na arapski: Walā' Fathī, *Al-'Arabī*, br. 577, Kuvajt, decembar 2006, str. 88–91.
- Šukrī, Ğālī: *Naḡīb Maḥfūz – min al-Ġamaliyy ilā Nūbal*, Al-Hay'a al-'amma li l-isti'lāmāt, Kairo, 1988.
- Tulayma, 'Abdu l-Mun'im: „Iš alf 'ām“, *Al-Hilāl*, br. 12, Kairo, decembar 2005, str. 224.